

**ДЕВІАНТНІСТЬ ВЗАЄМВІДНОСИН У СІМ'ЯХ УЧАСНИКІВ АТО:
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ**

8. Pedagogichni nauky: realii ta perspektyvy (2015). [Pedagogical sciences: realities and prospects]. Vol. 51. Kyiv, pp. 222–226. [in Ukrainian].
9. Fedotova, N. V. (2011). Formyrovanye hrafycheskoi kompetentnosti studentov tekhnicheskogo vuza na osnove trekhmernoho modelyrovanyia [Formation of graphic competence of students of technical high school on the basis of three-dimensional modeling]. *Candidate's thesis*. Moscow, 178 p. [in Russian].
10. Fitsula, M. M. (2009). Pedagogika: navch. posib [Pedagogy]. Vol. 3. Kyiv, 560 p. [in Ukrainian].
11. Tsvirkun, L. O. (2013). Rozvytok proektno-konstruktorskoї kompetentnosti studentiv u protsesi hrafichnoi pidhotovky [Development of design competence of students in the process of graphic training]. *Pedagogy of higher and secondary school: coll. science works*. Kryvyi Rih, Vol. 39. pp. 111–115. [in Ukrainian].
12. Chemodanova, T. V. (2004). Systema ynformatsyonno-tekhnolohycheskoho obespechenyia hrafycheskoi podhotovky studentov tekhnicheskogo vuza [The system of information and technological support of graphic training of students of technical high school]. *Doctor's thesis*. Moscow, 375 p. [in Russian].
13. Spector, J. (2001). Michael-de la Teja Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse N.Y. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification. pp. 1–3. [in English].

Стаття надійшла до редакції 11.10.2021

УДК 316.624.3:316.362.1.:355.48(477.61/.62) “2014/...”051

DOI:

Тетяна Годецька, науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти
Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України

**ДЕВІАНТНІСТЬ ВЗАЄМВІДНОСИН У СІМ'ЯХ УЧАСНИКІВ АТО:
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті на основі аналітичного огляду наукових джерел та емпіричних досліджень провідних науковців НАПН України проаналізовано стан девіантності взаємовідносин у сім'ях учасників АТО та шляхи її подолання; з'ясовано та виявлено науково й експериментально обґрунтовані перспективні шляхи подолання девіантних розладів у родинах; запропоновано ефективні форми та методи виходу із зазначеної гострої ситуації.

Зроблено висновок, що для більш ефективного відновлювання здоров'я постраждалих, до одночасного залучення агентів соціально-психологічного супроводу необхідно долучити саме референтних для них як професіоналів-психологів, так і членів їх сімей.

Ключові слова: девіантність; сім'я; учасники АТО; соціально-психологічна реабілітація; психологічне здоров'я; довіра; віра; ефективні шляхи подолання девіантності.

Літ. 12.

Tetiana Godetska, *Researcher of the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of Vasyl Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*

**DEVIANCE OF RELATIONSHIPS IN THE FAMILIES OF ATO PARTICIPANTS:
INFORMATION AND ANALYTICAL ASPECT**

Our society continues to suffer from the effects of years of military aggression, as a result of which not only servicemen but also their families suffer.

The aim of the study: to analyze the state of deviance of relations in the families of ATO participants and ways to overcome it; to find and identify scientific, experimental, valid and promising ways of overcoming deviant disorders in families through the work of leading scientists of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; to offer effective forms and methods of overcoming the specified acute situation.

Methods of informational, analytical and comparative analysis and synthesis were used in the study.

The article is about the possibilities of a person who was injured during military actions, of gaining of the readiness of constructive projecting of their own future. The special role of social and psychological support (which was organized in the form of a three-phase process) is singled out as: direct assistance to a person, assistance to a person to join the community, support of the community in its efforts to help the person and of other communities.

Attention was focused on the fact that the state has approved a number of documents on the organization of providing them with quality social psychological assistance for protecting socially vulnerable groups, in particular: The Law of Ukraine “Social and legal protection of soldiers and members of their families”, etc.

The condition for maintaining mental health is the willingness of individuals to creatively construct their own lives. It is emphasized that most of the victims are recovering and even entering a mode of personal growth as a result of their use of coping strategies and support of the environment.

We recommended that for enhancing effectiveness of the recovery of victims of referential and professional psychologists and family members must be initially involved prior the simultaneous involvement of social and psychological support agents.

Keywords: *deviance; family; socio-psychological rehabilitation; psychological health; of ATO participants; trust; faith; effective ways of overcoming deviance.*

Постановка проблеми. На превеликий жаль, наше суспільство продовжує потерпати від наслідків багаторічної воєнної агресії. Унаслідок тривалої травматизації суттєво знижуються соціально-адаптивні можливості людей, втрачається колишній рівень особистісної цілісності, комунікативної компетентності, професійної самоефективності, психологічного благополуччя. Готовність конструктивно проєктувати власне майбутнє у тих, хто був травмований унаслідок виснажливих воєнних дій, унаслідок втрати близьких, вимушеного переселення в інші регіони, майже зникає [9]. Внутрішня конфліктність спричиняє розлад саморегуляції та поведінки особистості, сприяє формуванню девіантних і делінквентних життєвих практик [3]. Проблематика соціально-психологічних наслідків військових конфліктів концентрується навколо негативного впливу травматичного досвіду війни на особистість, профілактики посттравматичних розладів у військовослужбовців і членів їхніх сімей [7].

Мета дослідження: проаналізувати стан девіантності взаємовідносин у сім'ях учасників АТО та шляхи її подолання за працями вчених НАПН України; з'ясувати та виявити науково й експериментально обґрунтовані перспективні шляхи подолання девіантних розладів у родині; запропонувати ефективні форми та методи виходу із зазначеної гострої ситуації.

У дослідженні було застосовано **методи** інформаційно-аналітичного аналізу, порівняльного аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Особливо гостро, зазначає Н. Дідик, постає питання психосоціальної роботи із сім'ями діючих військовослужбовців. Вона передбачає аналіз впливу сімейних проблем на психологічний стан військових, своєчасне виявлення та корекцію цих проблем, у тому числі під час активних бойових дій. На основі аналізу впливу сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО виявлено, зокрема:

- ...проблема сімейних стосунків і сімейних стресорів для учасників бойових дій не втрачає своєї актуальності;

- у разі напружених стосунків "до АТО" найпоширенішими проблемами в сім'ях під час

перебування військовослужбовців в АТО є: недовіра, страх зради, алкоголізація чоловіка, що виливається в телефонні конфлікти, які можуть стимулювати конфліктну, агресивну поведінку військового під час відбування ним служби, порушення наказів командирів і статутних норм, зловживання алкогольними напоями, хвилювання, сум, дезорієнтація, розпач, самоушкодження і, як крайня форма, спроби самогубства (оскільки він нічого не може зробити, аби зарадити посталій удома проблемі);

- у разі нормальних сімейних стосунків "до АТО" сім'я стає ресурсом для військового і тим чинником, який допомагає йому швидше подолати наслідки перебування в екстремальних ситуаціях;

- після повернення військовослужбовців з АТО найпоширенішими проблемами є напружені стосунки подружжя через замкненість і відчуження чоловіка або страх дружини через незвичні вияви поведінки чоловіка; холодність у стосунках між батьком і дитиною; порушення інтимних стосунків, що в сукупності породжує конфлікти і деструктивно впливає на відновлення психологічного стану військового;

- завчасне інформування військовослужбовців та членів їхніх родин про можливі зміни в стосунках і надання відповідних рекомендацій (наприклад, у форматі буклетів, інформаційних зустрічей тощо) здатні запобігти виникненню більшості проблем у родині військовослужбовців, а своєчасне їх виявлення і корекція сприятимуть мінімізації їхнього впливу на психологічний стан військовослужбовців [2].

Серед важливих нових розробок, наголошує Т. Титаренко, слід назвати підвищення ролі соціального лідера, що активно впливає на мотивацію, мислення та копінги комбатантів, відновлюючи їхнє психологічне здоров'я. Водночас пом'якшити дії воєнної травматизації, забезпечити реадаптацію людини в мирних умовах має насамперед соціально-психологічний супровід, зорієнтований на залучення спільнот. Дослідниця переконана, що соціально-психологічний супровід варто розглядати як трифазний процес: безпосередньої допомоги особі, допомозі особі залучитися до спільноти, підтримки спільноти у її прагненні допомагати особі та іншим спільнотам. Специфіка соціально-

психологічного супроводу, на відміну від інших форм взаємодії реципієнта та агента, передбачає комплексність впливів. Постраждали більшою мірою залучаються до спільної діяльності, спрямованої на відновлення їхнього психологічного здоров'я, більше беруть на себе відповідальність, краще реінтегруються в суспільне життя за умови, що в роботі з ними беруть участь одночасно кілька агентів соціально-психологічного супроводу (професіонали-психологи, члени сімей, волонтерські об'єднання тощо) [7].

Для захищення соціально вразливих верств населення державою затверджено низку документів щодо організації надання їм якісної соціальної психологічної допомоги, зокрема: Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" [6].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2017 р. № 528, системна оцінка потреб сімей учасників АТО, надання соціальних послуг, супроводу, послуг із соціальної інтеграції та реінтеграції, кризового та екстреного втручання, забезпечення психологічної підтримки покладаються на місцеві центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, на цьому і акцентовано увагу Н. Дідик. Ці центри забезпечують виконання покладених на них місцевими програмами обов'язків. Соціальні служби, підпорядковані Міністерству соціальної політики, охоплюють насамперед ветеранів [2]. Дієва політика соціального забезпечення військовослужбовців із зони АТО, зазначає О. Тополь, може бути вироблена лише за сформованого позитивного ставлення громадянського суспільства до їх місії як захисників Вітчизни [10].

Як наголошує Н. Дідик, у розвинених країнах світу, зокрема в США та Канаді, діють державні програми підтримки сімей військовослужбовців на різних етапах розгортання військових підрозділів (перед розгортанням, під час розгортання та після повернення на етапі возз'єднання сім'ї). Ці програми стосуються як членів сім'ї військового, так і самого військового безпосередньо [2].

На умовах, що утруднюють процес відновлення: неприйняття оточенням змін, які відбулися з людиною на війні, і надмірна впевненість постраждалих у спроможності подолати свої проблеми самостійно акцентує Т. Титаранко. Щоб залучити проблемну молодь до реабілітації, слід спиратися на позитивний досвід побратимів, підтримку громади, допомогу релігійних організацій та внутрішнє прагнення до благополучного життя [8].

В. Вус зосереджує увагу на чинники, що:

- сприяють підвищенню рівня адаптивного потенціалу дружин постраждалих військовослужбовців: високий рівень сімейної ідентичності, високий рівень стресостійкості, актуалізація змішаних комплексів адаптивних механізмів...;

- знижують рівень адаптивного потенціалу, зумовлюють прояви апатії та виснаження: розбіжність ціннісних орієнтацій особистості та соціуму, наявність когнітивного дисонансу в системі "Я – Інші", фрустрація потреби в самоактуалізації, спрямованість на цінності індивідуалізації (девіантна неконформістська адаптація) [1].

Серед типових причин сімейного вигорання Т. Титаранко називає такі: брак практик спільності; незбалансованість режимів індивідуальної і спільної праці – відпочинку; тиск гендерних стереотипів щодо прав і обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї; низька толерантність до індивідуальної своєрідності шлюбного партнера. Крім того, вчена зосереджує увагу на компонентах незадоволеності життям у чоловіків (спроби маніпулювання, контролювання, використання їхнього статусу; брак поваги й інтересу до їхніх особистісних властивостей, професійної самореалізації) та у жінок (самотність, брак розуміння й підтримки; комунікативні залежності; ігнорування чоловіком батьківських і побутових обов'язків, а також проблеми з власною привабливістю, вагою, віковими змінами), а також акцентує на практиках профілактики сімейного вигорання, зокрема: "практика перевтілення", "лего-практика", тощо. Серед типів спільних сімейних наративів дослідницею виокремлено практики кооперації та турботи як ефективні способи профілактики сімейного вигорання. Застосування наративних практик у процесі осмислення спільного життєвого досвіду поліпшує інтеграцію травматичних спогадів у більш цілісну особистісну історію кожного з членів подружжя і сім'ї загалом [12].

За авторським комплексом реінтеграційних і реабілітаційних технологій Б. Лазоренка та використання методики взаємодопомоги "рівний рівному" виявлено ефективність теоретичних підходів, реінтеграційних і реабілітаційних технологій відновлення сімей ветеранів АТО в процесі навчання в Школі соціально-психологічної допомоги. Емпірично підтверджено зменшення показників посттравматичних розладів і порушень адаптивності. Крім того, учасники школи набули вмій і навичок трансформації негативних станів в особистісний досвід, опанували засоби надання й отримання первинної психологічної допомоги. Згідно із самооцінкою членів подружжя, суттєво

поліпшилась якість їхнього сімейно-родинного життя та взаємодія із зовнішнім соціальним довкіллям [11].

Як наголошує Т. Ларіна, формування у людини адекватного антистресового механізму пов'язане з набуттям особистісної життєздатності, реконструкцією її базових реабілітаційних ресурсів, передовсім – довіри до інших та віри в контрольованість подій. Важливим кроком на шляху набуття особистістю життєздатності є формування у неї відповідальності за власну безпеку, здоров'я та життєконструювання [4].

На думку М. Найдьонова, трансформації групового та індивідуального суб'єкта, спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат, без відповідного навантаження у мирному житті – руйнують людину [5].

За Т. Титаренко, гострота деструктивного емоційного стану у двох третин постраждалих згодом послаблюється і ПТСР не виникає. Завдяки власним копінг-стратегіям і підтримці оточення вони відновлюються, повертаються у благополучне "життя до травми", а дехто навіть переходить у режим особистісного зростання [9]. Також наголошує, що основною умовою збереження психологічного здоров'я є готовність особистості до творчого конструювання власного життя. Засобом відновлення психологічного здоров'я має стати соціально-психологічна реабілітація як комплексний процес активізації життєтворення та підвищення суб'єктивного благополуччя. Здатність особистості керувати власним життям ґрунтується на відновленні її готовності до самотрансформацій та реалізації оновлених проєктів майбутнього в сімейній, особистій, професійній сферах [8].

Висновок. На основі аналітичного огляду наукових джерел та емпіричних досліджень провідних науковців НАПН України проаналізовано девіантність взаємовідносин у сім'ях учасників АТО та шляхи її подолання.

Умовою збереження психологічного здоров'я виступає готовність особистості до творчого конструювання власного життя. Наголошується на тому, що більшість постраждалих у результаті застосування ними копінг-стратегій та підтримки оточення відновлюються і навіть переходять у режим особистісного зростання.

Ученими було розроблено й апробовано різноманітні критерії, програми, технології, техніки, методики, алгоритми, заходи тощо для соціально-психологічної реабілітації ветеранів АТО, їхніх дружин та сімей загалом, а також учасників бойових дій у зоні АТО; визначено, що універсальним реабілітаційним ресурсом є довіра

в поєднанні з вірою як основою всього розмаїття життєконструювання особистості.

Ми підтримуємо думку, що в роботі з постраждалими, чим більше одночасно залучено агентів соціально-психологічного супроводу (професіонали-психологи, члени сімей, волонтерські об'єднання тощо), тим ефективніше відновлюється здоров'я постраждалих [7].

Нами зроблено висновок, що для більш ефективного відновлення здоров'я постраждалих, до одночасного залучення агентів соціально-психологічного супроводу необхідно долучити саме референтних для них як професіоналів-психологів, так і членів їх сімей.

Таким чином, наше дослідження, яке акумулює найкращі практики доробку науковців НАПН України, зокрема для відновлення психологічного здоров'я, а отже, й громади загалом, матиме практичне втілення у громадському суспільстві.

Проблема девіантності взаємовідносин у сім'ях учасників АТО є актуальним питанням і потребує подальшого інформаційно-аналітичного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вус В. І. Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2019. Вип. 43. С. 95–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_12 (дата звернення: 25.08.2021).
2. Дідик Н. Ф. Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2018. Вип. 41. С. 68–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_8 (дата звернення: 25.08.2020).
3. Лазоренко Б. П. Психотравма як наслідок гібридної війни: відчуження та засвоєння травматичного досвіду. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2017. Вип. 1. С. 135–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2017_10_11 (дата звернення: 25.08.2021).
4. Ларіна Т. О. Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2018. Вип. 42. С. 139–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_15 (дата звернення: 25.08.2021).
5. Найдьонов М. І. Груп-рефлексивний підхід до системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті війни. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 2. С. 148–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_10 (дата звернення: 25.08.2021).
6. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-VII: [ред. від 03.07.2020]. *Законодавство України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 25.08.2021).

7. Титаренко Т. М. Вектори та інструменти травмотчутливого психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки. Збірник наук. статей ПЗВО "Київського міжнар. ун-ту" й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України*. 2019. Вип. (1–2) 13–14. С. 356–372. URL: https://kymu.edu.ua/upload/pdf_files/zbornik-naukovikh-prats-psikhologichni-nauki-problemi-i-zdobutki_2019.pdf (дата звернення: 21.08.2020).

8. Титаренко Т. М. Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни: комплексний підхід. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2019. Вип. 43. С. 54–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8 (дата звернення: 21.08.2020).

9. Титаренко Т. М. Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2019. Вип. 44. С. 7–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_3 (дата звернення: 25.08.2021).

10. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Серія : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 124. С. 230–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (дата звернення: 25.08.2021).

11. Lazorenko B. The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of Ukrainian veterans and their wives. *Психологічні науки: проблеми і здобутки. Збірник наук. статей ПЗВО "Київського міжнар. ун-ту" й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України*. 2018. Вип. 1. С. 107–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_9 (дата звернення: 25.08.2021).

12. Tytarenko T. Psychological prevention of family burnout: narrative practices. *Психологічні науки: проблеми і здобутки. Збірник наук. статей ПЗВО "Київського міжнар. ун-ту" й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України*. 2018. Вип. 1. С. 261–274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_17 (дата звернення: 25.08.2021).

REFERENCES

1. Vus, V. I. (2019). Terapevtychnyi potentsial malykh hrup u zberezheni psykhichnoho zdorovia uchasnykiv boiovykh dii na skhodi Ukrainy: aksiolohichni pidkhdid [Therapeutic potential of small groups in the maintaining of mental health of participants of military actions on the east of Ukraine: axiological approach]. *Scientific studies on social and political psychology*, Vol.43, pp.95–106. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_12 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

2. Didyk, N. F. (2018). Vplyv simeinykh problem na psykhologichni stan viiskovosluzhbovtiv pid chas ATO [Influence of family problems on the psychological state of servicemen during the ATO]. *Scientific studies on social and political psychology*, Vol. 41, pp.68–80. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_8 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

3. Lazorenko, B. P. (2017). Psykhotravma yak naslidok hibrydnoi viiny: vidchuzhennia ta zasvoiennia

travmatychnoho dosvidu [Psychotrauma as a consequence of hybrid war: alienation and assimilation of traumatic experience]. *Psychological sciences: problems and achievements*. Vol.1, pp.135–148. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2017_10_11 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

4. Larina, T. O. (2018). Sotsialno-psykhologichna reabilitatsiia osobystosti: pokrokovе nabuttia zhyttiezdatnosti [Socio-psychological rehabilitation of personality: step-by-step acquisition of viability]. *Scientific studies on social and political psychology*, Vol.42, pp.139–147. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_15 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

5. Naidonov, M. I. (2018). Hrup-refleksyvnyi pidkhdid do systemy nadannia psykhologichnykh posluh z reabilitatsii v konteksti viiny [Group-reflexive approach to the system of psychological services for rehabilitation in the context of war]. *Psychological sciences: problems and achievements*. Vol.2, pp.148–173. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_10 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

6. Verkhovna Rada of Ukraine. (1991, December 20) On social and legal protection of Military Men and Members of Their Families : Law of Ukraine (№ 2011–VII). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

7. Tytarenko, T. M. (2019). Vektory ta instrumenty travmochutlyvoho psykhologichnoho suprovodu postrazhdalykh vid voiennykh dii [Vectors and tools of trauma-sensitive psychological support for victims of military operations]. *Psychological sciences: problems and achievements. Collection of sciences. articles of Private Institution of Higher Education "Kyiv International. Un-ty" and In-te of Soc. and Politic. Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Vol. (1–2), 13–14, pp.356–372. Available at: https://kymu.edu.ua/upload/pdf_files/zbornik-naukovikh-prats-psikhologichni-nauki-problemi-i-zdobutki_2019.pdf (accessed 21 Aug. 2020). [in Ukrainian].

8. Tytarenko, T. M. (2021). Tekhnolohii vidnovlennia psykhologichnoho zdorovia osobystosti v umovakh viiny: kompleksnyi pidkhdid [Technologies of restoration of psychological health of the person in the conditions of war: the complex approach]. *Scientific studies on social and political psychology*, Vol.43, pp.54–62. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_8 (accessed 21 Aug. 2020). [in Ukrainian].

9. Tytarenko, T. M. (2019). Ekzystentsiinyi landshaft posttravmatychnoho zhyttietvorennia osobystosti [Existential landscape of post-traumatic life of the individual]. *Scientific studies on social and political psychology*, Vol. 44, pp.7–15. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_3 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

10. Topol, O. V. (2015). Sotsialno-psykhologichna reabilitatsiia uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii [Socio-psychological rehabilitation of participants in the anti-terrorist operation]. *Bulletin of the Chernihiv National University Ped. Un-ty. Series: Pedagogical sciences*. Vol.124, pp.230–233. Available at: <http://>

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 50–90-ті рр. XX ст.**

nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (accessed 25 Aug. 2021). [in Ukrainian].

11. Lazorenko, B. (2018). The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of Ukrainian veterans and their wives. *Psychological sciences: problems and achievements. Collection of sciences. articles of Private Institution of Higher Education "Kyiv International. Un-ty" and In-te of Soc. and Politic. Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Vol.1, pp.107–119.

Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_9 (accessed 25 Aug. 2021). [in English].

12. Tytarenko, T. (2018). Psychological prevention of family burnout: narrative practices. *Psychological sciences: problems and achievements. Collection of sciences. articles of Private Institution of Higher Education "Kyiv International. Un-ty" and In-te of Soc. and Politic. Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Vol.1, pp.261–274. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_17 (accessed 25 Aug. 2021). [in English].

Стаття надійшла до редакції 23.09.2021

УДК 37.091.113:378.046-021.68(477)

DOI:

Яна Вишневська, аспірант кафедри педагогіки й менеджменту освіти
КВНЗ "Херсонська академія неперервної освіти"

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ КЕРІВНИКІВ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 50–90-ті рр. XX ст.**

У статті проаналізовано наявні ретроспективні розвідки з післядипломної освіти. Встановлено особливості підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів в Україні другої половини XX ст. Проведено поділ розвитку післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти в Україні в 50–90-ті рр. XX ст. на періоди: I – 1950–1965 рр. який розділено субперіодами: 1950–1958 рр. і 1959–1965 рр.; II – 1966–1989 рр., що розділений на три субперіоди: 1966–1973 рр., 1973–1984 рр., 1984–1989 рр. та III – 1990–1999 рр.

Ключові слова: періодизація; період; субперіод; розвиток; післядипломна освіта; керівники закладів загальної середньої освіти; директори шкіл; керівні педагогічні кадри.

Лит. 10.

Yana Vyshnevskya, Postgraduate Student of the Pedagogics and Educational
Menegment Department of Municipal Higher
Educational Institution "Kherson Academy of Continuing Education"
of Kherson Regional Council

**PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF POSTGRADUATE EDUCATION OF
HEADS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS IN UKRAINE IN
THE 50–90s OF THE XX CENTURY**

The importance of historical research of periodization of development of postgraduate education of heads of general secondary education institutions in Ukraine in the 50–90s of the XX century has been substantiated and actualized in the article. The necessity of solving urgent issues of creating a qualitatively new modern model of postgraduate education of managing teaching staff has been considered, taking into account the negative and positive experience of the system of advanced training of managers in previous years. The analysis of the existing retrospective scientific researches in the field of postgraduate pedagogical education and scientific works related to the subject of our research has been carried out. The issues of periodization have been considered in these researches. The insufficiency of scientific developments to reflect the dynamics of development of postgraduate education of heads of general secondary education institutions of the second half of the XX century has been established. On the basis of the analysis of scientific, literary, normative-legal and archival sources, historical factors and features of the development of postgraduate pedagogical education of managing pedagogical staff in Ukraine in the studied time period of the second half of the XX century have been outlined. The theoretical division of the development of postgraduate education of heads of general secondary education institutions in Ukraine in the 50–90s of the XX century has been represented, which included three periods: the first period (1950–1965) was associated with organizational and institutional introduction of systemic advanced training of managing pedagogical staff, which was divided into the first sub-period of 1950–1958 and the second sub-period of 1959–1965; the second period (1966–1989), which was divided into: the first sub-period of 1966–1973; the second sub-period of 1973–1984 and the third sub-period of 1984–1989; the third period (1990–1999). The prospects for further research into